

ДИХОТОМІЯ “АВТОРИТАРНІСТЬ-ДЕМОКРАТИЧНІСТЬ” В ОНТОГЕНЕЗІ ОСОБИСТОСТІ

Тамара ХОМУЛЕНКО, Борис ХОМУЛЕНКО

Copyright © 2004

Сутнісний зміст статті. Здійснюється критичний аналіз досліджень авторитарності в зарубіжній і вітчизняній літературі; обґрунтовується спроба добору комплексу методів діагностики методів авторитарності-демократичності; окреслюються адекватні предмету пошукування напрямки розвитку та корекції; наводяться результати власних досліджень щодо зв'язку авторитарності та внутрішньої конфліктності; висвітлюється ймовірна онтогенетична динаміка авторитарності особистості; визначається практична значущість розробок авторитарності в боротьбі зі схильністю до узалежнення.

Ключові слова: онтогенез, спрямованість особистості, авторитарність, демократичність, внутрішній конфлікт, юнацький вік, узалежнення.

Закономірності суспільного розвитку тривалий час сприяли пануванню авторитарності як типової засади людських стосунків. Це не могло не вплинути на специфіку становлення особистості. Демократія, власне, і є спробою вгамувати авторитарність та її вплив на соціалізацію дітей і молоді у посттоталітарному суспільстві. Проблематика авторитарності у наукових дослідженнях розглядається переважно в контексті стилю керівництва чи взаємодії взагалі. Онтогенетичний аспект у неявній формі присутній у концепціях соціалізації особис-

тості [5], в яких авторитарність виділяється як ключовий момент соціалізації, котрим треба послуговуватися, або долати його. Коротко проаналізуємо кілька провідних концепцій.

Психоаналіз, виходячи з уявлення про структуру особистості, у своїх поглядах на соціалізацію декларує поступовий розвиток внутрішнього конфлікту за етапами формування Super-Ego як умістища соціальних норм, котрі суперечать змісту ID, яке містить природні потяги. Авторитарне надсвідоме гальмує самореалізацію несвідомого, яке, зі свого боку, демонструє авторитарне підкорення і реалізується лише в завуальованій формі через систему механізмів психологічного захисту, які переважно ілюзорно послаблюють внутрішній конфлікт.

Ідеї класичного психоаналізу були розвинуті та переструктуровані в роботах неофрейдистів. Перш за все, мовиться про Альфреда Адлера, який авторитарність називав прагненням до домінування і відносив його до неконструктивних шляхів розв'язання комплексу неповноцінності (складова несвідомого). Запобігання його можливе за допомогою психоаналітика чи вихователя через формування реакції компенсації чи надкомпенсації [12].

Е. Фромм [12] також відноситься до тих авторів, які давали нове висвітлення психоаналітичних ідей із безпосереднім

застосуванням терміна авторитарності. Зокрема, вчений вводить до понятійно-термінологічного апарату психології поняття “авторитарний характер” у контексті його вчення про соціальний характер. У роботі “Вивчення сім’ї і влади” він висловлює ідею про вплив традиційної патріархальної сім’ї на розвиток авторитарного характеру. Останній визначається як слабкий, схильний до підкорення владі та мазохізму. Далі ним виділені три типи характеру – авторитарний, революційний, проміжний.

Свої ідеї щодо більш детального аналізу авторитарного характеру Е. Фромм висловив у роботі “Втеча від свободи”, вказуючи на те, що це практично повна відмова від незалежності своєї особистості, ототожнення свого “Я” з чимось зовнішнім, яке виникає від неусвідомленого почуття ізоляції і безсилля. Він водночас тлумачить авторитарний характер як садомазохістський (садизм – бажання контролювати інших, а мазохізм – бажання підкорятися силі) і стверджує, що прагнення особистості підкорятися владі виражає тенденцію до втечі від свободи у тому сенсі, що ригідне слідування традиційним нормам звільняє людину, переповнену почуттям неповноцінності і безпорадності, від свободи приймати самостійні рішення і брати на себе відповідальність. Він також виділяє два інших способи втечі від свободи – руйнівність і конформізм.

У цей час, незалежно від Е. Фромма, В. Райх також робить внесок у теорію авторитарної особистості [10], вважаючи, що пригнічення сексуальності приводить до втрати людиною власного “Я”, до ірраціональності та містичності, а відтак до авторитарності. Так, фашизм, на думку вченого, є наслідком існування патріархальної сім’ї, оскільки витіснення потягів у несвідоме робить дитину істотою, нездатною до опору і готовою виконати наказ “фюрера”, “гуру” чи будь-якого іншого вождя.

Авторитарне керівництво процесом соціалізації особистості декларується в

технократичних педагогічних концепціях, які базуються на засадах бігевіоризму. Їх зміст визначається питаннями регуляції зовнішньої поведінки через формування соціально прийнятних реакцій на засадах ретельно розробленої педагогічної техніки, яка сутнісно, базується на відношеннях домінування-підкорення між учителем і учнем. Іншими словами, педагогічне спілкування вкорінюється на владі нагороди та покарання. Саме стосунки, засновані на такій владі, і визначаються як авторитарні. Посилення маніпулятивного аспекту в авторитарному керівництві соціальним навчанням особистості повно було здійснено А. Бандурою і Д. Роттером [12].

У західній педагогіці другої половини ХХ століття [5] особливості соціалізації особистості визначаються за концепцією авторитарного раціоналізму. Біологізаторські теорії особистості становлять основу авторитарного раціоналізму. Відтак утверджуються ортодоксальна теологічна концепція, за якою людина є первісно гріховною, гербартианство, за яким треба будь-що гальмувати первісну жвавість дитини, фройдизм. Базуючись на цьому, авторитарний раціоналізм розглядає людину як істоту недосконалу, з мимовільними інстинктами. Тому негативна частина її природи має бути приборкана відповідно до соціальних настанов та традицій суспільства. Саме на це і має бути спрямована соціалізація особистості. Головною особливістю соціалізації останньої згідно з концепцією авторитарного раціоналізму є формування у молоді моделі “ритуальної поведінки” як показника її соціальної адаптації. Ритуальність поведінки означає, що індивід постає на межі дорослості достатньо адаптованим до норм суспільства і готовим до переходу у дорослий професійний світ. Основним засобом досягнення такої мети виступає інтенсивне дисциплінування молоді шляхом агресивного контролю у шкільному середовищі.

Більшість початкових досліджень авторитарної особистості проводилися у

теоретичному форматі психоаналізу. Одним з винятків стала гуманістична концепція соціалізації особистості А. Маслоу і трансактний аналіз Е. Берна [12]. Зокрема, А. Маслоу розглядав авторитарні тенденції у розвитку особистості як прояв її внутрішньої незахищеності у контексті нагальної потреби у владі. Він вважав, що в людини з авторитарним характером яскраво виражені такі психологічні особливості, як скептичне та цинічне ставлення до людства, тенденція до стереотипізації людей на дві категорії – слабких і сильних, кращих і гірших. Головне, що цей учений тлумачив авторитарні тенденції особистості як відгалуження на одному з етапів розвитку, які долаються через самоактуалізацію.

Окремі дослідники вважають, що роботи А. Маслоу здійснили вплив на розвиток теорії авторитарної особистості Т. Адорно. Виділення в трансактному аналізі, за Е. Берном, таких видів спрямованості у спілкуванні як “батько – дитина” і “дорослий – дорослий” відповідно символізує авторитарні та демократичні взаємостосунки. При цьому перше діадне спрямування має долатися у процесі психотерапії, друге – формуватися у даному процесі, зважаючи на те, що перше виникає і переважає в дитинстві, друге – утверджується з віком.

Отже, серед зарубіжних авторів концепцій соціалізації лише представники гуманістичного напрямку виділяли, окрім авторитарного шляху, демократичний (називаючи його іншими термінами і надаючи йому перевагу в онтогенезі особистості). До цієї позиції можна віднести і А.В. Петровського (колективістське самовизначення і персоніфікація особистості), М.Й. Боришевського (саморегуляція особистості), В.П. Москальця (психологія виховання духовності) [1]. Водночас привертає увагу той факт, що у психологічних концепціях соціалізації відсутнє детальне обґрунтування авторитарності. Немає також єдності у визначенні авторитарності у спеціальних концепціях.

Аналіз наукових праць, присвячених проблематиці авторитарності особистості, обмежується незначною кількістю авторів, переважно філософського та соціологічного напрямків. Це роботи Т. Адорно [2], Дж. Крамер та Д. Олстед [7], Дж. Батлер [3] та інших. Психологи до даної проблематики звертаються переважно у контексті вивчення стилів спілкування, керівництва, педагогічної діяльності [4]. Більшість учених зупиняється на думці про те, що можливості авторитарного контролю над іншими пов'язані з втратою довіри до себе та почуттям провини. Капітуляція перед авторитетом приводить до укорінення небезпечних стереотипів, зміни віри у себе на довіру іншому. Покірність авторитету є засобом імітації втраченого почуття цноти. Авторитарні стосунки характеризуються такими настановленнями: 1) кожен, чий дії суперечать загальноприйнятим позиціям, вважається неправим або шкідливим; 2) все, що робить авторитет, є досконалим, істинним і не підлягає критиці; 3) усі, хто не з нами, ті проти нас; 4) нагорі краще знають, як краще; 5) вказівки згори не обговорюються, а виконуються; 6) страх покарання за інші думки викликає коливання та сумніви.

Контроль, нагляд, керівництво, з одного боку, капітуляція, підкорення, відмова від самостійності – з іншого, безпосередньо пов'язані, хоча і є протилежними станами. Одне співіснує з іншим, як чорне з білим, Інь і Ян. Тому, коли мовиться про послаблення самоконтролю (капітуляція), то мається на увазі заміна внутрішнього контролю зовнішнім (екстеріоризація контролю). Зовнішній контроль передбачає дію відношення “домінування – підкорення”. Останні утверджують елементарну ієрархію влади. Але не кожна ієрархія є авторитарною. Щоб визначити ступінь її авторитарності, слід знайти відповіді на такі питання: 1. Яка мета ієрархії? 2. Хто і як визначає повноту досягнення мети? 3. Чи має місце свобода членів ієрархії виходити з неї?

4. Чи наявні гнучкість до змін і відкритість до зворотних зв'язків? 5. Чи переважає ставлення до верхів як повна покора і чи має місце поінформованість низів щодо функції верхів? [7].

На думку Д. Крамер та Д. Олстед [7], схильність до узалежнення має авторитарні корені. Перетин узалежнення та авторитарності виникає у питаннях контролю. На перший погляд залежність є протилежністю самоконтролю, але і те й інше – це бажання тримати свої почуття під контролем. Узалежнення передбачає внутрішній конфлікт, який ґрунтується на привласненні цінностей, за котрим жити виявляється неможливо. Тріада: “авторитаризм – внутрішній конфлікт – не досяжність цінностей”, з нашого погляду, має значний діагностичний потенціал.

У роботах Т. Адорно [2] авторитаризм набув масштабів змінної, що заслуговує на окреме дослідження. Саме цим ученим були обґрунтовані параметри, які разом утворили основний зміст так званої “F-шкали”. Ось перелік цих параметрів з короткими дефініціями.

1. *Конвенціоналізм*: непорушна прихильність до конвенціональних цінностей середнього класу; потреба слідувати встановленим нормам і глибока стурбованість, що хтось може їх спростувати.

2. *Авторитарна підпора*: некритичне підкорення ідеалізованим авторитетам власної групи; некритичне настановлення до офіційної влади, ідентифікація з владою.

3. *Авторитарна агресія*: тенденція вишукувати людей, котрі не поважають конвенціональні цінності, щоб осуджувати, відштовхувати, покарати їх; агресивність щодо менших.

4. *Антиінтрацепція*: неприйняття всього суб'єктивного, наповненого фантазією і чуттєвістю.

5. *Забобонність і стереотипізм*: віра в долю, схильність до мислення у шаблонних категоріях; віра в те, що зовнішні сили контролюють життя людини; містична схильність.

6. *Культ сили*: мислення у таких категоріях, як домінування – підкорення,

слабкий – сильний, вождь – наступники; ідентифікація себе з образами, які втілюють силу; вип'ячування конвенціональних атрибутів власного Я; демонстрація сили; підтримка жорстких методів влади.

7. *Деструктивність і цинізм*: загальна ворожість і зневага до всього людського.

8. *Проективність*: проекція неусвідомлених, інстинктивних імпульсів у зовнішній світ; схильність вірити у небезпечні процеси у світі.

9. *Сексуальність*: надмірна зацікавленість до сексуальних подій, моралізаторство.

Названі параметри так доповнюють один одного, що здатні утворювати єдиний синдром як відносно стійку структуру в індивіді, котрий робить його чутливим та сприйнятливим до антидемократичної пропаганди. Тому можна стверджувати, що за допомогою “F-шкали” Т. Адорно була здійснена спроба виміряти потенційно *антидемократичний характер*. Це не означає, що шкала охоплює всі риси цієї структури характеру, вона фіксує лише фрагмент способів вираження ознак такої структури. “F-шкала” має значний евристичний та дослідницький потенціал, хоча й визначає лише систему авторитарних настановлень.

Численні недоліки і психоаналітичний ухил концепції Т. Адорно спричинили низку критичних зауважень з боку інших дослідників. Критикувалися її психометричні характеристики та прогностичні можливості. Зміст самого поняття авторитарної особистості також було піддано сумніву. Представник когнітивного напрямку М. Рокіч стверджував, що “F-шкала” не відрізняє послідовника фашизму від будь-якої іншої догми, тоді як головна риса авторитарної особистості – догматична прихильність системі цінностей. Для цього була створена “D-шкала” [15]. Аналіз когнітивних чинників, за недостатню увагу до яких критикували Т. Адорно, був покладений в основу нової теорії авторитарної особистості. Б. Альтемейєр охарактеризував авторитарну особистість з позицій теорії соціального на-

учіння (А. Бандура) [13]. Відповідно до цієї теорії наші настановлення і ціннісні орієнтації формуються під впливом соціального оточення і батьків. У процесі дорослішання людина починає дотримуватися тих цінностей, які за поясненням батьків та вихователів є вірними. При цьому основним фактором у навчанні є наслідування. У процесі інтеріоризації настановлень та цінностей особистість одержує можливість висловлювати позитивні судження щодо самооцінки.

Позиція Б. Альтемейера схожа з критикою теорії Т. Адорно російськими психологами [6]. Б. Альтемейер переробив "F-шкалу" і через факторний аналіз скоротив характеристики авторитарної особистості до трьох: а) авторитарне підкорення (висока ступінь підкорення владі та авторитетам); б) авторитарна агресія (агресивність до тих, несхвалення яких заохочується владою); в) конвенціоналізм (стійке ригідне дотримання традиційних соціальних цінностей). Б. Альтемейер називає досліджувану характеристику авторитаризмом правого гатунку не у політичному сенсі, а в соціально-психологічному, маючи на увазі безумовне підкорення владі й авторитетам.

Когнітивним фактором у теорії Б. Альтемейера приділялась особлива увага. Доведено, що авторитарна особистість: 1) підкоряється тим, кого вона сприймає як авторитет; 2) проявляє агресивність щодо тих, поведінка і цінності яких не схвалюються авторитетами; 3) приймає ті консервативні соціальні норми, яким має відповідати поведінка людини.

Не зважаючи на схожість психологічних характеристик авторитарної особистості в теоріях Т. Адорно і Б. Альтемейера, вони мають відмінності. Так, наприклад, Т. Адорно вважав, що авторитарна особистість агресивна лише до тих, хто порушує конвенціональні цінності, тоді як Б. Альтемейер переконаний, що жертвою агресії може стати будь-хто, поведінку кого авторитарна особистість вважає не схвалюваною владою. Далі пер-

ший учений розуміє під конвенціоналізмом прихильність до цінностей середнього класу, другий розглядає конвенціоналізм як схильність до традицій і норм, загальноприйнятих у суспільстві незалежно від соціального класу.

Водночас за результатами численних досліджень Б. Альтемейер аргументував, що за показниками шкали авторитаризму можна прогнозувати консервативну поведінку і ціннісні орієнтації людини щодо релігії і традиційного розподілу гендерних ролей. Значні статеві, вікові та соціальні відмінності за його шкалою не підтверджені в інших наукових джерелах, хоча вказується на кореляцію з рівнем освіти (коефіцієнт кореляції становить 0,3). Також виявлена тенденція до зниження рівня авторитаризму за час навчання в університеті чи коледжі. Однак пізніше показник за шкалою RWA часто повертається на вихідний рівень.

Одна з останніх теорій авторитарної особистості належить південноафриканському психологу Дж. Даккітту [14], котрий стверджує, що треба дати визначення авторитаризму в термінах групової поведінки, а не індивідуальної риси. Проаналізувавши складові авторитарності за Б. Альтемейером, Дж. Даккітт довів, що вони описують ступінь ідентифікації індивіда з групою і відображають групову згуртованість.

Отже, авторитарне спрямування проходить становлення у процесі онтогенезу особистості почасти залежно від природної схильності будувати стосунки у відношеннях "домінування-підкорення" і переважно – від соціальних факторів (ситуації виховання у сім'ї та педагогічному закладі). Саме ситуація виховання може зумовити й інший шлях розвитку особистості у напрямку становлення демократичної спрямованості. Яким вигодам має відповідати в такому випадку виховання? Якими засобами можна дослідити особливості стихійного становлення авторитарної чи демократичної спрямованості особистості? Якою має бути

роль практичного психолога у сприянні становленню демократичного спрямування особистості? На ці питання ми спробуємо відповісти у наступній частині нашої статті.

Перш ніж говорити про розвивальні чи корекційні впливи, варто визначитися у методичних засобах діагностики вищезазначених якостей.

По-перше, це, звичайно, “F-шкала” антидемократизму Т. Адорно, що досліджує лише авторитарні настановлення.

По-друге, це “D-шкала” догматизму М. Рокіча, хоча вона досліджує лише одну рису авторитарності.

По-третє, це шкала авторитаризму правого гатунку RWA (Right – Wing Authoritarianism Scale) Б. Альтемейєра, що має на сьогодні найкращі психометричні якості.

По-четверте, методика визначення рівня ідентифікації індивіда з групою і групової згуртованості Дж. Даккітта.

По-п’яте, щодо авторитарної спрямованості у спілкуванні, то методика С.Л. Братченка “Спрямованість особистості в спілкуванні” надає можливість її визначити [4]. Вона є проєктивною, становить різновид методу незакінчених речень і визначає переваги особистості в таких типах спілкування, як діалогічний, авторитарний, маніпулятивний, альтруїстичний, конформний, індіферентний. У попередньому дослідженні нами було встановлено, що високі показники за другим, третім і п’ятим типами корелюють з високими показниками за “F-шкалою” у студентів – майбутніх юристів, педагогів, державних службовців, психологів. Аналогічна кореляція не була відмічена нами у школярів підліткового віку.

По-шосте, якщо виходити із зв’язку авторитарності і внутрішньої конфліктності, то для дослідження останньої доцільно застосовувати методику О.Б. Фанталової [11], оскільки вона базується на аналізі взаємозв’язків між ієрархією цінностей та ступенем їх усвідомлюваної досяжності. (“Рівень співвідношення цінності та досяжності у різних сферах жит-

тя” – РСЦД). До речі, і в нашому дослідженні був відмічений статистично значущий зв’язок між рівнем авторитарності за шкалою РWA і високим рівнем внутрішньої конфліктності у старшокласників.

Крім вищеописаних методів, дослідити авторитарну спрямованість особистості допомагає застосування *методу спостереження* за поведінкою і мовленням особистості. Зокрема, продуктивним є використання результатів філологічного пізнання авторитарного дискурсу, ознаки якого досліджені П.Г. Крюковою [8] і можуть скласти основу для створення схеми психологічного дослідження. Зупинимося коротко на них.

Авторитарність може втілюватись у численних формах комунікативної поведінки. Експліцитна авторитарна поведінка здебільшого формовиявляється в іронічності, інвективності, категоричності, насильстві, фізичній дії, грубості, конфліктності, егоцентрованості, емоційності, тоді як імпліцитна авторитарність втілюється у маніпуляції, формальних кооперативності, ввічливості та усмішці, мовчанні. Причому залежно від психологічної диспозиції авторитарні особистості обирають різні комунікативні стратегії (експліцитні чи імпліцитні). Серед найбільш вживаних виділяються такі: 1) *авторитарне домінування* – зустрічається переважно в побутовому, навчальному та професійному дискурсі; 2) *авторитарний тиск* – вплив на адресанта з метою примусити його виконати потрібні для авторитарної особистості дії, які небажані для адресанта; для здійснення цієї стратегії авторитарна особистість спроможна вдаватися до тактик наказу, погроз, звинувачень; 3) *маніпулювання* – вид психологічного впливу, здійснення якого приводить до прихованого виникнення в іншої людини намірів, які не збігаються з бажаннями цієї людини; для реалізації такої стратегії авторитарна особистість здатна дотримуватись тактик з використанням імплікацій, неправди або шантажу.

Залежно від сфери спілкування, авторитарні особистості використовують різні маркери авторитарного дискурсу. Найпоширеніший лексико-синтаксичний маркер авторитарного дискурсу пов'язаний із вживанням засобів вияву негативу, які сприяють досягненню категоричного ефекту. В цьому разі лексичними маркерами авторитарного дискурсу є: а) *прикметники*, що виражають особисту оцінку, особливо негативну; б) *займенник першої особи однини*: завдяки їх багаторазовому вживанню створюється егоцентрованість висловлювань, що часто пов'язано з надмірною увагою співрозмовника до себе та небажанням зважати на партнера, що характеризує його авторитарність; в) *модальні дієслова* зі значенням облігаторності.

Вербальними маркерами авторитарного дискурсу в побутовій, навчальній і професійній сферах комунікацій є: 1) *професійна термінологія*: велика кількість термінів ускладнює розуміння партнера-співрозмовника, вказує на енциклопедичне авторитарне його домінування; 2) *вульгаризми*, вживання яких пов'язане з їхнім образливим змістом і посиленням категоричності висловлювань; 3) *буквальна відповідь на запитання з прагматичною транспозицією*, що свідчить про відмову від принципу кооперації, бажання збентежити співрозмовника, а відтак підтверджує наявність авторитарного тиску на партнера. Крім того, маркером авторитарного дискурсу також можуть бути *звертання*, де їх головна функція – спонукати адресанта до сприйняття інформації.

Синтаксичний маркер авторитарного дискурсу – *неповні речення та прості короткі речення*. Вживання останніх особистістю вказує на нехтування інтересами співрозмовника, порушення принципу ввічливості, що ситуативно й утверджує авторитарність. Еліптичні речення та відсутність складних конструкцій сприяють категоричності, домінуванню авторитарної особистості в комуніка-

тивній ситуації, особливо якщо вони спрямовані на те, щоб примусити партнера вчинити так, як того хоче адресант. Авторитарні співрозмовники можуть вдаватися до *іронії*, щоб висловити негативне ставлення до співрозмовника та його дій. Для посилення впливу як у побутовому, так і в політичному дискурсі часто вживаються *гіперболи*.

З-поміж стилістичних фігур, характерних для авторитарного дискурсу можна виокремити й *повтор*. За допомогою повторів автор досягає ефекту прагматичного тиску. Синтаксичний повтор у поєднанні з лексичними одиницями зі значенням негативної оцінки руйнує позитивний образ адресанта і підвищує ефект авторитарного домінування. До прагматичних маркерів власне авторитарного дискурсу належать також найтипівіші для нього типи мовленнєвих актів – директиви, менасиви, категоричні констативи, інвективи, деклінативи, деякі різновиди інтеррогативів.

Маркером авторитарного дискурсу в побутовій та деяких різновидах професійної сфери може стати один із видів інтеррогативів – *короткі запитання – уточнення*. Авторитарний співрозмовник використовує короткі запитання з ілюктивною метою – збентежити партнера-співбесідника, довести нелогічність його думок чи безглуздість його переконань. Завдяки цьому авторитарному співрозмовнику вдається поставити партнера у слабку позицію і домінувати в комунікативній ситуації.

Непоодинокі випадки, коли авторитарні особистості для посилення впливу авторитарного дискурсу застосовують паралінгвістичні засоби: *підвищення тону голосу* – у контактних діалогах; *логічний наголос* – для інтенсифікації авторитарного впливу; *паузи*, які свідчать не про невпевненість і вагання, а про намагання акцентувати увагу адресантів на змісті важливих слів – для виділення надважливих значень.

У переліку аспектів впливу авторитарної особистості слід врахувати викорис-

тання адресантом *міміки, жестів, положення тіла* для здійснення авторитарного тиску. Наприклад, домінуючий тип потиску рук, закладання рук за голову, довгий погляд з відхиленою назад головою, відомий як зверхній погляд, стиснуті губи та інше. Ще один засіб реалізації невербальної поведінки – сіленціальний компонент комунікації – *мовчання*.

Дослідження ролі особистісного фактора в утворенні авторитарного дискурсу та рис авторитарних особистостей дає змогу виділити основні мовні риси авторитарних особистостей на експонентному, змістовному та інтенціональному рівнях: відповідно переконаність у власній правоті, використання директивних мовленевих актів, створення егоцентрованої конфліктної ситуації.

Охарактеризовані засоби дослідження авторитарності можуть бути застосовані не раніше підліткового віку. Не дивлячись на те, що авторитарна спрямованість особистості починає формуватися вже в дошкільному віці (рольові ігри, становлення самооцінки після кризи трьох років, розширення та стратифікація соціальної ситуації розвитку і долучення до неї “соціального дорослого”, формування ієрархії мотивів тощо). Цей віковий етап і наступний є переважно латентними періодами. Саме підлітковий та юнацький вік – це період становлення ціннісних орієнтацій, соціальних настановлень, загального спрямування особистості. Вікова динаміка авторитарності-демократичності може бути відстежена, тільки починаючи з цього періоду. А основним напрямком роботи практичного психолога у цьому сенсі має бути формування гнучкості, діалогічності, креативності, толерантності.

Не розв’язаною на сьогодні є така суперечність. З одного боку, якщо сутнісна характеристика авторитаризму – це прагнення до домінування, котре, своєю чергою, генетично зумовлене і є нас-

лідком природного прагнення кожного в боротьбі за існування, то чи можна вважати авторитаризм тією рисою особистості, котра спричинює її деструктивний шлях розвитку? Чи має бути однією з цілей психотерапії подолання авторитаризму, створення таких психосоціальних умов, які забезпечують вільний від авторитаризму розвиток особистості, а відтак таких обставин, що суперечать природним законам і тенденціям? З іншого боку, якщо авторитарність безпосередньо пов’язана з внутрішньою конфліктністю особи, проблемами її саморегуляції, які утверджують схильність до узалежнення різних видів, то чи є авторитаризм рисою, котра забезпечує успішний розвиток особистості та перемогу в боротьбі за існування? Тоді метою будь-якого психолога, котрий бореться з цією схильністю до узалежнення, має бути прагнення до подолання авторитарності в усіх її формах, ситуативних проявах і психосмислах.

1. Абалакіна М.А., Азієв В.С., Мак-Фарланд С. Авторитарная личность в США и СССР // Человек. – М., 1990. – №6. – С. 110–118.
2. Адорно Т. Исследования авторитарной личности. – М., 2001.
3. Баттлер Дж. Психика власти: Теория субъекции. – СПб, 2002.
4. Братченко С.Л. Методика НЛО // Направленность личности в общении. – Л., 1989.
5. Іванченко А.В., Сбруєва А.А. Концепції соціалізації у західній педагогіці // Вісник Житомирського університету. – Вип. 3, серія пед. науки. – 2003. – С. 9–13.
6. Кон І.С. Психология предрассудка // Психология национальной нетерпимости / Под ред. Ю.В. Чернявской. – Минск, 1998.
7. Крамер Д., Олстед Д. Маски авторитарности. – М., 2002.
8. Крючкова П.Г. Авторитарный дискурс. – К., 2003.
9. Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти. – К., 2001.
10. Райх В. Психология масс и фашизм. – СПб., 1997.
11. Фанталова Е.Б. Диагностика внутреннего конфликта. – М., 1997.
12. Шульц Д., Шульц С. История современной психологии. – СПб., 1998.
13. Altmeyer B. Right-wing authoritarianism. – Winnipeg Ontario Canada: University of Manitoba Press, 1981.
14. Duckitt J. Authoritarianism and group identification: A new view of an old construct // Political psychology. – 1989. – № 10. – P. 63–84.
15. Roakeach M. The open and closed mind. – New York: Basic Books, 1960.

Надійшла до редакції 31.08.2004.